

## Μνήμων

Τόμ. 41 (2024)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ  
✂

## ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Η δική του Καραϊσκάκη, Μια απόπειρα επαναπροσέγγισης ✂ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, Ο αντιαυτοκρατορικός στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ✂ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Προς όφελος της Αυτοκρατορίας: η διαχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς (1923-1939) ✂ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ, Οφείλει της εργασιακής και κοινωνικής ζωής των εργατριών στην κλωστούφαντουργία «Μουταλάσκη» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ✂ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Το ζήτημα της προστασίας της μητέρας και του παιδιού σε διεθνείς και περιφερειακές πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο λόγος των ελληνίδων σοσιαλιστριών ✂ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η αϊζολική οικογένεια: Διαχείριση προσωπικού και πατερναλιστικές πρακτικές στη βιομηχανία οικιακών ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, 1951-1977

## ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΒΑΛΧΟΣ, Κυνήγι στη νεότερη Ελλάδα, ένας ιστοριογραφικός άγνωστος ✂ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΑΙΚΑ, Μια αναθεώρηση του «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Χρήστος Λούκος, Δημήτρης Δημητριάδης, Βασιλική Θεοδώρου, Έφη Αβδελά, Κώστας Τσιμπάκης, Λάμπρος Φλιτούρης, Γεώργιος Α. Ναθαναήλ, Μάνος Αυγερίδης, Μαργαρίτα Λιάγγα

41

ΑΘΗΝΑ 2024

## ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.41230](https://doi.org/10.12681/mnimon.41230)

Copyright © 2025, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

## Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΝΤΑΚΗΣ Ι. (2025). ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ: Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΤΑΛΟΥΣ (1923-1939). *Μνήμων*, 41, 59-77.  
<https://doi.org/10.12681/mnimon.41230>

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ

ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ:  
Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ  
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ  
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΤΑΛΟΥΣ (1923-1939)

Για περισσότερα από τριάντα χρόνια, από το 1912 έως και το 1943, η Ιταλία είχε υπό τον έλεγχό της τα Δωδεκάνησα. Οι επεκτατικές φιλοδοξίες της χώρας σε συνδυασμό με τη στρατηγικά πολύτιμη θέση των νησιών στην Ανατολική Μεσόγειο, κατέστησαν τα Δωδεκάνησα ένα πεδίο έντονης αφομοιωτικής πολιτικής, που στόχο είχε την εμπέδωση της εσωτερικής ασφάλειας και συνακόλουθα την ανεμπόδιστη αξιοποίησή τους για λόγους επιρροής και επέκτασης.

Οι Ιταλοί είχαν στο στόχαστρό τους κυρίως την εξουδετέρωση του ελληνικού παράγοντα, που με όχημα την πολυάριθμη ελληνορθόδοξη κοινότητα των νησιών εμπλεκόταν συχνά στα εσωτερικά τους.<sup>1</sup> Η αφομοιωτική πολιτική, ωστόσο, δεν περιορίστηκε στους ορθοδόξους των νησιών, αλλά συμπεριέλαβε επίσης τον εβραϊκό και μουσουλμανικό πληθυσμό. Από τις δύο αυτές κοινότητες, η πρώτη, η εβραϊκή, εξαιτίας και της τραγικής διάλυσής της από τη ναζιστική μηχανή στα στρατόπεδα εξότωσης, έχει μελετηθεί αρκετά και συνεχίζει να μελετάται από τους

---

1. Ενδεικτικό της ενόχλησης των Ιταλών ήταν σχετικό απόσπασμα στην επιστολή που ο έστειλε ο δεύτερος κυβερνήτης των νησιών, Cesare Maria De Vecchi, Conte di Val Cismon, στον πολιτικό του προϊστάμενο, υπουργό των Εξωτερικών Galeazzo Ciano, βλ. Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Affari Politici (A.P.), 1931-1945, Dodecannes, busta (b.) 11, fascicolo (f.) 1, Teles., n. 204119, Controspionaggio e situazione interna nelle isole dell' Egeo, 31.1.1936. Στο ίδιο, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole Italiane dell' Egeo e sopra la condotta da tenersi dal Governatore del possedimento. A Sua Eccellenza Galeazzo Ciano Conte di Cortellazzo – Ministro degli Affari Esteri, 19.1.1937-XV, σ. 7-8. Λένα Διβάνη, Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 56.

ερευνητές παγκοσμίως.<sup>2</sup> Αντίθετα, η μουσουλμανική κοινότητα αποτέλεσε αντικείμενο λιγότερων μελετητών.<sup>3</sup> Στόχος του παρόντος άρθρου είναι, με αφορμή την φιλομουσουλμανική πολιτική που εγκαινίασε το φασιστικό καθεστώς το 1937, να μελετηθεί ο τρόπος που αντιμετώπισε η ιταλική πολιτική τους μουσουλμάνους των νησιών, τα αίτια αυτής και η σχέση εσωτερικής, ενδο-νησιωτικής πολιτικής με τα ευρύτερα ιταλικά σχέδια αξιοποίησης των μεσογειακών μουσουλμανικών πληθυσμών για επιρροή και επέκταση στην Ανατολική Μεσόγειο.

Στις 20 Μαρτίου 1937, λίγο έξω από την Τρίπολη της Λιβύης, ο Μουσολίνι έλαβε το ξίφος του Ισλάμ, το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, δινόταν στον πιο άξιο υπερασπιστή-προστάτη της πίστης. Η τελετή ήταν προσεκτικά σκηνοθετημένη από το φασιστικό καθεστώς (το ίδιο το ξίφος είχε σφυρηλατηθεί νωρίτερα στη Φλωρεντία) και προβλήθηκε ιδιαίτερα από τον Τύπο. Η συμβολική αυτή κίνηση δεν ήταν τυχαία. Αντιθέτως, συνδέοταν άμεσα με την ιταλική εξωτερική πολιτική και τους στόχους της την εποχή εκείνη.<sup>4</sup> Εξαιτίας της κατάκτησης της Αιθιοπίας (Οκτώβριος 1935 – Μάιος 1936) οι σχέσεις των Ιταλών με τους Βρετανούς και τους Γάλλους είχαν οξυνθεί. Ρώμη και Λονδίνο είχαν διαταράξει τις άλλοτε φιλικές τους σχέσεις και είχαν φτάσει στο σημείο να εκπονήσουν πολεμικά σχέδια δράσης για μια πιθανή σύγκρουση ανάμεσά τους, με τη Μεσόγειο να τίθεται στο επίκεντρο αυτής της σύγκρουσης. Η ένταση δεν κλιμακώθηκε, αλλά διατηρήθηκε και μετά την ενσωμάτωση της Αιθιοπίας στην Ιταλική Αυτοκρατορία (9 Μαΐου 1936). Η επιτυχία αυτή του φασιστικού καθεστώτος αναζωογόνησε το ενδιαφέρον του για επιρροή και επέκταση στη Μεσόγειο, όπου Γάλλοι και Βρετανοί ήλεγχαν εκτεταμένες περιοχές και διέθεταν αξιόλογες βάσεις και στρατιωτικές δυνάμεις.<sup>5</sup>

2. Για περισσότερα σχετικά με τους εβραίους των νησιών, βλ. Anthony McElligott, «The Deportation of the Jews of Rhodes, 1944: An Integrated History», Giorgos Antoniou, A. Dirk Moses (επιμ.), *The Holocaust in Greece*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2018, σ. 58-86· Marco Clementi, Eirini Toliou, *Gli Ultimi Ebrei di Rodi. Leggi Razziali e Deportazioni nel Dodecaneso Italiano (1938-1948)*, Ρώμη, Derive Approdi, 2015.

3. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι πιο πρόσφατες και εξειδικευμένες διατριβές τούρκων φοιτητών: Hazal Papuccular, *War or peace? The Dodecanese Islands in Turkish Foreign and Security policy (1923-1947)*, Bogazici University, 2015, Adnan Muchacir, *Status of the Turks in Dodecanese (1923-1947)*, Suleyman Demirel University, 2011.

4. Nir Arielli, *Fascist Italy and the Middle East, 1939-1940*, Νέα Υόρκη, Palgrave MacMillan, 2010, σ. 92-99.

5. James H. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*,

Προκειμένου να πλήξει την ισχύ και το γόητρο της Γαλλίας και της Βρετανίας, το φασιστικό καθεστώς επιστράτευσε διάφορους, έμμεσους τρόπους. Ανάμεσά τους ήταν η εργαλειοποίηση, για λόγους προπαγάνδας, των μουσουλμανικών πληθυσμών που ήλεγχε σε Λιβύη και Ανατολική Αφρική (Αιθιοπία, Σομαλία και Ερυθραία). Οι Ιταλοί εγκαινίασαν ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ανάπτυξης υποδομών και έκδοσης νομοθετικών διατάξεων με στόχο τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μουσουλμάνων υπηκόων τους. Σκοπός τους ήταν να γίνουν θελκτικοί αναδεικνύοντας τη διαφορετικότητά τους από τους άλλους Ευρωπαίους και την πολιτική, διοικητική και στρατιωτική ισχύ τους. Στους μουσουλμάνους της Μεσογείου μετέφεραν το μήνυμα ότι η Ιταλία μπορούσε να υπερασπιστεί τα δικά τους, καθώς υπήρχε ταύτιση συμφερόντων εναντίον Βρετανών και Γάλλων, και ταυτόχρονα ότι, ως Μεσόγειοι και οι ίδιοι, ήταν σε θέση να κατανοούν καλύτερα τις ανάγκες και τα προβλήματα των πληθυσμών της περιοχής και συνεπώς να δίνουν αποτελεσματικότερες λύσεις. Απώτερος στόχος τους ήταν τελικά η ανεξαρτητοποίηση των αραβικών κρατών και η υπαγωγή τους στο ιταλικό άρμα επιρροής.<sup>6</sup>

Τα νέα για την απόδοση του ξίφους του Ισλάμ αποτέλεσαν πρωτοσέλιδο και στην εφημερίδα *Il Messaggero di Rodi / Ο Αγγελιαφόρος της Ρόδου*, που εξέδιδαν οι Ιταλοί στα Δωδεκάνησα.<sup>7</sup> Η Ρώμη κατείχε την «Κτήση των Ιταλικών Νησιών του Αιγαίου» (*Possedimento delle Isole Italiane dell' Egeo*) από το 1912 (ως απόρροια του Ιταλοτουρκικού Πολέμου του 1911-1912) και επισήμως τα προσάρτησε το 1924, αμέσως μετά την

---

Westport, Connecticut, Prager, 1997, σ. 115-121, 125-130, 132-139, 145-151, 181-188. Για περισσότερα, βλ. Robert Mallett, *Mussolini in Ethiopia, 1919-1935. The Origins of Fascist Italy's African War*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2015 και Esmonde M. Robertson, *Mussolini as Empire-BUILDER, Europe and Africa 1932-36*, Νέα Υόρκη, The MacMillan Press Ltd, 1977. Rosaria Quartararo, «Imperial Defense in the Mediterranean on the Eve of the Ethiopian Crisis (July-October 1935)», *The Historical Journal* 20/1 (Μάρτιος 1977), σ. 185-220.

6. N. Arielli, *Fascisti Italy*, ό.π., σ. 19-26, 92-108. J. H. Burgwyn, *Italian Foreign Policy*, ό.π., σ. 125-143, 182-188.

7. Εφημ. *Messaggero di Rodi* (MdR), 20.3.1937. Η εφημερίδα δημιουργήθηκε από τον στρατιωτικό κυβερνήτη G. Croce το 1926 με το πρώτο φύλλο να κυκλοφορεί στις 23 Απριλίου. Ήταν τετρασέλιδη, με την τελευταία σελίδα στα ελληνικά (μέχρι το 1937, οπότε και έγινε πλήρως ιταλόφωνη) και αρχικά περιοριζόταν στην καταγραφή των επίκαιρων. Σταδιακά απέκτησε πλουσιότερη αρθρογραφία και έγινε το κυριότερο προπαγανδιστικό έντυπο της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα, βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943. Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, Ρόδος, Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, 1998, σ. 111.

επικύρωση της Συνθήκης της Λωζάννης (1923). Επί Οθωμανών τα νησιά ήταν οργανωμένα με βάση το οθωμανικό σύστημα των μιλέτ. Σύμφωνα με αυτό, ο πληθυσμός χωριζόταν σε διοικητικές ομάδες ανάλογα με το θρήσκευμά του, με επικεφαλής κάθε ομάδας-κοινότητας τον αντίστοιχο θρησκευτικό ηγέτη. Επικεφαλής της μουσουλμανικής κοινότητας, καθ' όλη την ιταλική κατοχή, ήταν ο μουφτής Χαφίζ Ιμπραχίμ Ετέμ.<sup>8</sup> Από ένα σύνολο 143.482 νησιωτών, το 1912, στα νησιά κατοικούσαν περίπου 6.000 μουσουλμάνοι (κυρίως στις πόλεις της Κω και της Ρόδου), οι οποίοι με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης όφειλαν να λάβουν την ιταλική υπηκοότητα και συνεπώς αντιμετωπιζόνταν ως ιταλοί υπήκοοι.<sup>9</sup>

Ειδικότερα, οι νησιώτες (ανεξαρτήτως θρησκευύματος) κατείχαν από το 1925 τη λεγόμενη ροδιακή υπηκοότητα, η οποία τους επέτρεπε να διατηρήσουν το κληρονομικό και εθιμικό τους δίκαιο και τους απάλλασσε από τη στρατιωτική θητεία στις ιταλικές ένοπλες δυνάμεις. Ταυτόχρονα, τους στερούσε το δικαίωμα ψήφου και αντιπροσώπευσης στους ιταλικούς θεσμούς, καθώς και πολλά δικαιώματα που κατείχαν οι ιταλοί πολίτες.<sup>10</sup> Με τον τρόπο αυτό διατηρήθηκε μέρος των προνομίων που κατείχαν, ήδη πριν την ιταλική κατάκτηση, οι μη μουσουλμάνοι των νησιών και εξίσωσαν (σχεδόν πλήρως) την άλλοτε κυρίαρχη μουσουλμανική κοινότητα με την ορθόδοξη και την εβραϊκή. Παράλληλα, εισήγαγαν στοιχεία της ιταλικής διοίκησης και νομοθεσίας, με κορυφαίο από αυτά τη βαθμιαία αποδόμηση του συστήματος των μιλέτ και την εφαρμογή ιταλικών θεσμών διοίκησης και οργάνωσης.<sup>11</sup>

8. Μαριάνθη Γεωργαλίδου, Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Γλωσσική και κοινοτική ετερότητα στη Δωδεκάνησο του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016, σ. 284-290.

9. Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, ό.π., σ. 204. Γιάννης Γιαννόπουλος, *Σύντομη ιστορία της Δωδεκανήσου*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 1997, σ. 58-59. Α. Διβάνη, Φ. Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος*, ό.π., σ. 168-170. *Δωδεκάνησος. Τετράτομος μελέτη του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως και συνεργατών του, υπό τη διεύθυνσίν του κ. Κ. Α. Δοξιάδη*, τ. Α', *Γενική Περιγραφή*, Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Σειρά Εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, 1947, σ. 286-287.

10. Βλ. Συνθήκη της Λωζάννης, Ελληνικό Κοινοβούλιο: <https://www.hellenicparliament.gr/onlinePublishing/DOD/011-057.pdf> (ανάκτηση 30.12.2023). Archivio Centrale dello Stato (ACS), Decreti, Reggio Decreto Legge (RDL), n. 1854, 15.10.1925, *Gazzetta Ufficiale* (GU), n. 258, 6.11.1925. Στις 15.11.1925 δημοσιεύτηκε στα νησιά το εν λόγω Διάταγμα, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, ό.π., σ. 134-135.

11. Cesare M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa del Fascismo nel Dodecanneso*, Νάπολη, Giannini Editore, 1979, σ. 52-55. Περισσότερα για τα ειδικά προνόμια των Δωδεκανήσιων και την εξέλιξή τους, βλ. Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2010, σ. 636-637. Αξίζει να

Το 1933 με νέα ρύθμιση οι κάτοχοι της ροδιακής (ή «μικρής») υπηκοότητας μπορούσαν πλέον να λάβουν την πλήρη ιταλική (ή «μεγάλη») υπηκοότητα, κατόπιν αίτησής τους (η οποία, μετά από εισήγηση του κυβερνήτη, θα κρινόταν θετικά ή αρνητικά από το Συμβούλιο της Επικρατείας) ή έπειτα από εθελοντική θητεία στις ιταλικές ένοπλες δυνάμεις. Η μετάβαση από τη «μικρή» στη «μεγάλη» υπηκοότητα έδειχνε ότι φυλετικά/πολιτισμικά οι κάτοχοι της ροδιακής υπηκοότητας λογίζονταν ως ικανοί να «γίνουν» Ιταλοί και συνεπώς όφειλαν να υπηρετήσουν στις ιταλικές ένοπλες δυνάμεις (εφόσον ήταν άρρενες, έως 32 ετών). Σήμαινε επίσης ότι θα έχαναν το δικαίωμα, που διατηρούσαν με τη ροδιακή υπηκοότητα, στο εθιμικό και κληρονομικό δίκαιο της προηγούμενης κοινότητάς τους, αποκόπτοντας, συνεπώς, τους αιτούντες από αυτές.<sup>12</sup>

Ο ακριβής αριθμός των μουσουλμάνων που έλαβαν τη «μεγάλη» υπηκοότητα δεν είναι γνωστός.<sup>13</sup> Αρχικά η ιταλική διοίκηση είχε προσπαθήσει να προσεγγίσει τον μουσουλμανικό και τον εβραϊκό πληθυσμό, και να αναβαθμίσει τον ρόλο του καθολικού στοιχείου στα νησιά (σχεδόν ανύπαρκτου μέχρι την έλευση των Ιταλών) με στόχο να λειτουργήσουν ως αντιστάθμισμα στο ελληνορθόδοξο στοιχείο.<sup>14</sup> Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η σύ-

σημειωθεί ότι ουδέποτε οι Ιταλοί αντιμετώπισαν τη μουσουλμανική κοινότητα ως τουρκική μειονότητα. Με βάση τη Συνθήκη της Λωζάνης, οι μουσουλμάνοι των νησιών, που παρέμειναν, από επιλογή, σε αυτά, ήταν ιταλοί υπήκοοι.

12. ACS, Decreti, Reggio Decreto (RD), n. 1379, 19.10.1933 (GU, n. 255, 3.11.1933). Το εν λόγω διάταγμα μετατράπηκε σε νόμο στις 4.1.1934 (Legge, n. 31, 4.1.1934 – GU, n. 23, 29.1.1934), Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, ό.π., σ. 135-136. Λ. Διβάνη, Φ. Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος*, ό.π., σ. 170. Υπολογίζεται ότι περίπου 6.000 άτομα έλαβαν συνολικά τη «μεγάλη» υπηκοότητα.

13. Με σχετική ασφάλεια υπολογίζεται ότι από το 1938 μέχρι το 1942 σχεδόν 35 μουσουλμάνοι (από ένα σύνολο 527 ονομάτων που καταγράφονται στο συγκεκριμένο αρχείο) έλαβαν την πλήρη ιταλική υπηκοότητα, επειδή υπηρέτησαν στις ιταλικές ένοπλες δυνάμεις, βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Αρχείο Νομού Δωδεκανήσου (ΑΝΔ), Αρχείο Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου (ΑΙΔΔ), κυτίο (κ) 1195, φάκ. 312 (1942), Λαβόντες την ιταλική υπηκοότητα [το σύνολο του φακέλου αφορά στο εν λόγω έγγραφο], 1942.

14. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 11, f. 1, Teles., n. 2020, Azione del Governo Turco per attirare i mussulmani Dodecanesini, 23.8.1936. Luca Castiglioni, «No more Greeks: Contrasting Identities in the Italian Dodecanese», Simona Berhe, Olindo De Napoli (επιμ.), *Citizens and Subjects of the Italian Colonies: Legal Constructions and Social practices 1882-1943*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2022, σ. 208-209. Filippo Espinoza, «An Italian Nationality for the Levant Citizenship in the Aegean from the Ottoman to the Fascist Empire», Simona Berhe, Olindo De Napoli (επιμ.), *Citizens and Subjects of the Italian Colonies: Legal*

σταση των δημοτικών συμβουλίων στις πόλεις της Ρόδου και της Κω, όπου ο *podestà*, ο διορισμένος επικεφαλής του δήμου, διέθετε τέσσερις (επίσης διορισμένους) συμβούλους, έναν από κάθε δόγμα, πράξη που εξίσωνε την επιρροή της συντριπτικά μεγαλύτερης πληθυσμιακά ελληνορθόδοξης κοινότητας με εκείνη των άλλων δογμάτων.<sup>15</sup> Η προσέγγιση αρχικά υπήρξε θετική για την ιταλική Διοίκηση. Ο τότε ιταλός κυβερνήτης της Κτήσης, Mario Lago (κυβερνήτης από το 1922 έως το 1936), προσπάθησε να διαχειριστεί με σεβασμό τις σχέσεις ανάμεσα στους νέους και τους προηγούμενους κυρίαρχους των νησιών, δίδοντας στη μουσουλμανική κοινότητα προνόμια διοικητικού και δικανικού τύπου, με σκοπό πάντα να αντισταθμίσει το κύρος και τη δυναμική της ορθόδοξης κοινότητας.<sup>16</sup> Έτσι, για παράδειγμα, το βακούφι της Κω, ιερός χώρος για τους μουσουλμάνους των νησιών, διατήρησε την εκμετάλλευση των περιουσιακών του στοιχείων.<sup>17</sup> Όμως, σταδιακά, ο διαρκής προσανατολισμός της κοινότητας προς την Τουρκία είχε ως συνέπεια τη διείδυση της τουρκικής προπαγάνδας στα νησιά, με πολλούς μουσουλμάνους να γίνονται αποδέκτες της μέσω του κηρύγματος στα τζαμιά και των παράνομων ραδιοφώνων.<sup>18</sup> Το αποτέλεσμα ήταν ο Lago να εγκαταλείψει την όποια προσπάθεια προσεταιρισμού, ειδικά από τη στιγμή που αυξανόταν συνεχώς ο ιταλικός πληθυσμός και άρα οι ίδιοι οι Ιταλοί ήταν σε θέση να αντισταθμίσουν την ελληνική παρουσία.<sup>19</sup>

---

*Constructions and Social Practices, 1882-1943*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2021, σ. 116-119. P. J. Carabott, «The Temporary Italian Occupation of the Dodecanese: A Prelude to Permanency», *Diplomacy & Statecraft* 4/2 (1993), σ. 285-312: 303-304. C. M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa*, ό.π., σ. 11, 13-14.

15. Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στα Δωδεκάνησα κατά τα χρόνια της δουλείας (1522-1945)*, Αθήνα, Τουμπής, 2017, σ. 74-78, 104-105.

16. C. M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa*, ό.π., σ. 52-54.

17. Στο ίδιο, σ. 102 και Decreto Governatoriale (DG) 187, 5.9.1940.

18. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 11, f. 1, Teles., n. 204119, Controspionaggio e situazione interna nelle isole dell'Egeo, 31.1.1936, και στο ίδιο Teles, n. 2020, Azione del Governo Turco per attirare i mussulmani Dodecanesini, 23.8.1936.

19. Στο ίδιο, b. 11, f.1, Teles., n. 2020, Azione del Governo Turco per attirare i mussulmani Dodecanesini, 23.8.1936. Σε ό,τι αφορά το μέγεθος του μόνιμα εγκαταστημένου ιταλικού πληθυσμού (εξαιρουμένων των ιταλικών ενόπλων δυνάμεων), αυτό αυξήθηκε από 5.866 άτομα, το 1931, σε 14.285, το 1941, αποτελώντας έτσι το 11% του συνολικού πληθυσμού των νησιών και συνεπώς τη δεύτερη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα μετά τους ορθοδόξους Έλληνες, βλ. *Δωδεκάνησος. Τετράτομος μελέτη*, ό.π., σ. 289, 296-297. *VIII Censimento Generale Della Popolazione, 21 Aprile 1936-XIV*, vol. V, *Libia-Isole Italiane Dell'Egeo-Tientsin*, Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia, Ρώμη, Tipografia Failli, 1939-Anno XVII, σ. 34.

Παρά την αρχική απόδοση προνομίων, η μουσουλμανική κοινότητα ακολούθησε τελικά τη μοίρα των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων των νησιών. Ήδη από το 1923, με μια σειρά διαταγμάτων, οι διοικητικές και δικανικές ρυθμίσεις της οθωμανικής περιόδου περιορίστηκαν δραστικά. Οι ιταλικές αρχές είχαν εισαγάγει από πολύ νωρίς –πριν την επίσημη ενσωμάτωση των Δωδεκάνησων στην Ιταλία με το καθεστώς της Κτήσης– τον ιταλικό ποινικό κώδικα.<sup>20</sup> Ωστόσο, τα ειδικά δικαστήρια όλων των θρησκευτικών ομάδων συνέχιζαν να εκδικάζουν υποθέσεις, που σχετιζόνταν με το κληρονομικό δίκαιο, με βάση τους εθιμικούς κανόνες, παραχώρηση που προβλεπόταν, άλλωστε, επισήμως από το διάταγμα για τη ροδιακή υπηκοότητα (15 Οκτωβρίου 1925). Αυτή η διάταξη δεν άλλαξε ούτε όταν, το 1931, ο Lago κατήργησε πλήρως την εφαρμογή του οθωμανικού αστικού και εμπορικού δικαίου και της αντίστοιχης δικονομίας, με την αιτιολογία ότι ήταν παρωχημένο και ανεπαρκές. Έκτοτε, με κάποιες διαφοροποιήσεις, η εκδίκαση των υποθέσεων ακολούθησε τα ιταλικά πρότυπα.<sup>21</sup>

Στόχος των Ιταλών ήταν η αφομοίωση και ο εξιταλισμός των νησιωτών για λόγους προπαγάνδας και εσωτερικής ασφάλειας. Η Ρώμη εξέπεμπε το μήνυμα ότι ο τρόπος απονομής δικαιοσύνης στα Δωδεκάνησα αποδείκνυε πως η Ιταλία ήταν μια σύγχρονη αποικιοκρατική δύναμη, οι θεσμοί και οι λειτουργοί της οποίας ήταν σε θέση να αποδώσουν δικαιοσύνη σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία με αποτελεσματικότητα και σεβασμό στα τοπικά ήθη και έθιμα.<sup>22</sup>

Ο ίδιος φαινομενικός σεβασμός εφαρμόστηκε και στο νευραλγικό κομμάτι της εκπαίδευσης. Μέχρι την επικράτηση των Ιταλών, η μουσουλμανική κοινότητα, όπως και οι άλλες κοινότητες των νησιών, ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία των σχολείων, όπου φοιτούσαν οι πιστοί της. Όμως, το 1926 ο Lago εισήγαγε με το Κυβερνητικό Διάταγμα υπ' αριθ. 1 της 1ης Ιανουαρίου έναν νέο σχολικό κανονισμό, με τον τίτλο «*Ordinamento delle Scuole Elementari e Medie*» [«Κανονισμός για τα σχολεία Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης»]. Το διάταγμα άλλαζε το καθεστώς και τις προϋποθέσεις λειτουργίας των σχολείων της Κτήσης, τον τρόπο χρηματο-

20. C. M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa*, ό.π., σ. 54.

21. DG 199 και 200, 31.10.1931. C. M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa*, ό.π., σ. 14-15. Για μια αναλυτική περιγραφή του τρόπου απονομής της δικαιοσύνης, με βάση το νέο κυβερνητικό διάταγμα, βλ. το κείμενο του διατάγματος και Παύλος Β. Θεοδωρόπουλος, *Το ισχύον εν Δωδεκανήσω Δίκαιον*, Αθήναι, Εθνικό Τυπογραφείο, 1981, σ. 37-38.

22. Valerie McGuire, *Italy's Sea: Empire and Nation in the Mediterranean, 1895-1945*, Λίβερπουλ, Liverpool University Press, 2020, σ. 144-148.

δότησής τους και καθόριζε τη διδακτέα ύλη και τη γλώσσα διδασκαλίας. Όριζε επίσης ότι η διδασκαλία της οικείας θρησκευτικής πίστης θα ήταν μεν υπό τον έλεγχο των θρησκευτικών αρχών (του μουφτή εν προκειμένω), αλλά αυτές δεν θα είχαν κανένα δικαίωμα εμπλοκής σε διοικητικά και οργανωτικά ζητήματα.<sup>23</sup> Σύντομα, λόγω των πολλών νέων προδιαγραφών λειτουργίας που τέθηκαν, αποδείχτηκε ότι πολλά κοινοτικά σχολεία δεν ήταν σε θέση να συντηρηθούν από τις χρηματοδοτήσεις που λάμβαναν μέσω δωρεών και για τον λόγο αυτό κατέφυγαν στην ιταλική διοίκηση και συνεπώς τέθηκαν υπό κυβερνητικό έλεγχο. Το αποτέλεσμα ήταν η συντριπτική πλειονότητα των μουσουλμανικών κοινοτικών σχολείων να περάσουν τελικά στον έλεγχο της ιταλικής διοίκησης.<sup>24</sup>

Ταυτόχρονα με το νομοθετικό έργο και προς όφελος της ιταλικής προπαγάνδας, οι Ιταλοί αξιοποίησαν το οθωμανικό ιστορικό παρελθόν των νησιών, τη γεωγραφική τους θέση και στοιχεία της αραβικής αρχιτεκτονικής. Χαμάμ και τζαμιά ανακαινίστηκαν και το ύφος των κτηρίων κατά τη διακυβέρνηση του Lago εμπεριείχε ένα μείγμα αρχιτεκτονικών στοιχείων που αναφέρονταν ευθέως στη μακραίωνη ιστορία των λαών που πέρασαν και βρίσκονταν ακόμη στα νησιά, δημιουργώντας ένα νέο στυλ, το «μεσογειακό», το οποίο προπαγάνδιζε την αγαστή συνύπαρξη

23. Αρχείο Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Πρεσβεία Ρώμης-1926, φάκ. 1, υποφ. 4, αρ. πρ. 315, Επιμονή για την απομάκρυνση του Μητροπολίτη από τη σχολική Διοίκηση, 10.7.1926, και στο ίδιο, αρ. πρ. 421, Περί σχολικού κανονισμού (Διάταγμα 1/1/1926), 8.9.1926. Ειδικότερα, ο «Κανονισμός των Σχολείων Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης» αποτελούνταν από 75 άρθρα και εννέα κεφάλαια: το 1ο έθετε την εποπτεία των σχολείων της Κτήσης στον Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης (Άρθ. 1-2), το 2ο καθόριζε τα είδη των σχολείων (Άρθ. 3-4), το 3ο αναφερόταν στα βασιλικά σχολεία (Άρθ. 5-38), το 4ο στα ιδιωτικά σχολεία (Άρθ. 39-48), το 5ο στα επιχορηγούμενα σχολεία (Άρθ. 49-55), το 6ο στην εξεταστική διαδικασία (Άρθ. 56-60), το 7ο στις εξεταστικές επιτροπές (Άρθ. 61-63), το 8ο σε μεταβατικές διοικητικές διατάξεις (Άρθ. 64-73) και το 9ο στις τελικές διατάξεις αναφορικά με τη διαδικασία εφαρμογής του διατάγματος (Άρθ. 74-75). DG 1, 1.1.1926. Μ. Λογοθέτης, *Οι κοινοτικοί θεσμοί, ό.π.*, σ. 94-96. Για μια πλήρη μετάφραση του ιταλικού κειμένου στα ελληνικά, βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2007, σ. 40-76.

24. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 6, f. 9, Teles., n. 1472, «Problema scolastico-Rilievi del Prof. Feretti», 8.10.1933. Στην επιστολή ο Lago αναφέρει αναλυτικά τους αριθμούς των ορθόδοξων σχολείων που είχαν περάσει στην επιχορήγηση της κυβέρνησης των νήσων: 28 σε σύνολο 49 σχολείων στη Ρόδο και 4 από τα 7 στην Κω. DG 1, 1.1.1926, Άρθ. 40, 50-53. ΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ)-1927, φάκ. 22, υποφ. L τμ. Α/Γ, αρ. πρ. 1523, Συνέντευξη Λάγχο σε ανταποκριτή γερμανικής εφημερίδας, 7.8.1927. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Η εκπαιδευτική πολιτική, ό.π.*, σ. 19-20.

των λαών υπό τη φωτισμένη «προστασία» της νέας, φασιστικής Ρώμης.<sup>25</sup> Επεδίωκε επίσης να αναδείξει τα νησιά σε τουριστικό προορισμό, στόχος που πράγματι επιτεύχθη, με αξιόλογο αριθμό επισκεπτών να προέρχεται από την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και την Τουρκία.<sup>26</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, οι τοπικές γιορτές των μουσουλμάνων (μπαϊράμι και ραμαζάνι) και των ορθοδόξων (π.χ. Θεοφάνια) προβλήθηκαν ως φολκλορικά στοιχεία για την προσέλκυση επισκεπτών, διοργανώθηκαν μηχανοκίνητοι αγώνες στους οποίους έπαιρναν μέρος οδηγοί και από αραβικές χώρες, έγινε προσπάθεια να δοθεί υποτροφία σε έναν άραβα δημοσιογράφο, προκειμένου να παρακολουθήσει σεμινάρια που πραγματοποιούσε στη Ρόδο το μορφωτικό Ινστιτούτο «Dante Alighieri»,<sup>27</sup> και προωθήθηκε ο τουρισμός για ιατρικούς λόγους, όπως για παράδειγμα οι επισκέψεις ασθενών, συνοδεία γιατρών, από την Παλαιστίνη στα λουτρά Καλλιθέας.<sup>28</sup> Το αποτέλεσμα ήταν πολλοί επισκέπτες από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου να επισκεφθούν τα νησιά, αποκομίζοντας μάλιστα θετική εντύπωση.<sup>29</sup>

Έτσι, μέχρι το 1937, οι Ιταλοί στα Δωδεκάνησα, ενώ φαινομενικά εξέπεμπαν το μήνυμα της αγαστής συνύπαρξης και του σεβασμού, στην πράξη

25. Filippo, Espinoza, «Il problema turistico dell'Egeo non presenta soltanto un interesse economico: villeggiatura e politica estera nel Dodecaneso italiano (1923-1939)», *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea: Sguardi sul Novecento: Istruzione pubblica, conflitto, ideologico, dinamiche turistiche*, 37 (1/2019), 29.3.2019, [http://www.studistorici.com/2019/03/29/espinoza\\_numero\\_37/](http://www.studistorici.com/2019/03/29/espinoza_numero_37/) (ανάκτηση 24.1.2022), σ. 2, 8-10, 12, 17-18. Valerie McGuire, «Bringing the Empire home: Italian Fascism's Mediterranean tour of Rhodes», *California Italian Studies* 8/2 (2018), (<https://escholarship.org/uc/item/9kd9m5tk> ανάκτηση, 3.3.2023), σ. 2-5, 6-12. Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943*, Αθήνα, Ολκός, 2002, σ. 11-13, 17-18, 23, 26, 28-35, 41-44, 51, 53-55. Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, ό.π., σ. 221-225. Simona Martinoli, Eliana Perotti, *Architettura coloniale italiana ne Dodecaneso, 1912-1943*, Τορίνο, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli, 1999, σ. 47-51, 78-79, 84-85, 106-107, 120. Ο νεοκλασικισμός εξαιρέθηκε εσκεμμένα, επειδή ήταν έντονα συνδεδεμένος με το ελληνικό στοιχείο.

26. F. Espinoza, «Il problema turistico», ό.π., σ. 3-4, 7-8, 11, 18.

27. ΓΑΚ, ΑΝΔ-ΑΙΔΔ, κ. 505, φάκ. 216, τμ. 1/3, Governo delle Isole Italiane Dell'Egeo, Ufficio Propaganda e Turismo, Elenco delle principali manifestazioni folcloriche, culturali e sportive che avranno luogo a RODI nell'anno 1936-XIV. Στο ίδιο, κ. 210, φάκ. 1486 Π (1935), τμ. 4.4, Teles. n. 28255, Corso d'Alta Cultura a Rodi, 1.7.1935.

28. Στο ίδιο, κ. 210, φάκ. 1486 Π (1935), τμ. 4.4, Teles., n. 21556, χωρίς τίτλο, Segretario Generale –Professor Castero, Caifa, 20.5.1935.

29. Στο ίδιο, κ. 210, φάκ. 1486 Π (1935), τμ. 4.4, Teles., n. 15289, Propaganda per la villeggiatura estiva, 10.4.1935. Βλ. και στον ίδιο φάκελο, χωρίς τίτλο, Menasche – Q. Grivellari, 6.5.1935.

αποκτούσαν ολοένα και μεγαλύτερο έλεγχο στις δραστηριότητες των νησιωτών. Σταδιακά απογύμνωσαν τους νησιώτες από όσα διοικητικά προνόμια διέθεταν, βάσει του προηγούμενου οθωμανικού συστήματος, και εφάρμοσαν μια ήπια αλλά αποφασιστική πολιτική εξιταλισμού. Στο πλαίσιο αυτό δεν υπήρχε λόγος οι μουσουλμάνοι των νησιών να αποτελέσουν εξαίρεση από τον γενικό κανόνα. Για τους Ιταλούς οι νησιώτες συνολικά θεωρούνταν πολιτισμικά ανώτεροι από τους άλλους, αφρικανικούς υπηκόους του ιταλικού Βασιλείου. Στην πράξη αυτή η διαφοροποίηση εκφράστηκε με το διαφορετικό νομικό-διοικητικό καθεστώς της Κτήσης (και όχι της αποικίας, όπως τα υπόλοιπα υπερπόντια εδάφη της χώρας) και με τη συγκριτικά εντονότερη πολιτική εξιταλισμού και αφομοίωσης.<sup>30</sup> Οι Ιταλοί πίστευαν ότι οι νησιώτες ήταν σαφώς κατώτεροι από τους ίδιους, αλλά μπορούσαν, με την εφαρμογή της κατάλληλης πολιτικής, να αφομοιωθούν σχεδόν πλήρως.<sup>31</sup> Με τη σειρά της, η πολιτική αφομοίωσης ήταν σε άμεση σχέση με την εμπέδωση της ιταλικής κυριαρχίας στα νησιά και συνεπώς με την εξωτερική πολιτική της Ρώμης. Εξαρχής, ήδη πριν την προσάρτηση των νησιών το 1923, παράγοντες της εποχής, δημοσιογράφοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, υποστήριζαν το επιχείρημα ότι η κατοχή των Δωδεκανήσων θα ευνοούσε τα σχέδια της χώρας για επιρροή στην Ανατολή (Levante).<sup>32</sup> Επομένως, η πολιτική που εφάρμοζαν οι Ιταλοί στα νησιά είχε άμεσο αντίκτυπο στην εικόνα που οι ίδιοι δημιουργούσαν για τον εαυτό τους και προπαγάνδιζαν στους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου (και όχι μόνο), και στην προσπάθεια να αναδειχθούν σε μια ευεργετική και αποτελεσματική δύναμη, υπό την εξουσία της οποίας οι λαοί συνυπήρχαν ειρηνικά και ευημερούσαν.

Παρόμοιους στόχους εξυπηρετούσε και η προπαγανδιστική απόδοση του ξίφους του Ισλάμ στον Μουσολίνι, τον Μάρτιο του 1937. Εύλογα,

30. V. McGuire, *Italy's Sea*, ό.π., σ. 144. Alexis Rappas, «The transnational formation of the imperial rule on the margins of Europe: British Cyprus and the Italian Dodecanese in the Interwar period», *European History Quarterly* 45/3, (UK, 2015), σ. 475. Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, σ. 373-374. Amedeo Giannini, *L'ultima fase della questione orientale (1913-1939)*, Μιλάνο, Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, 1941-XIX, σ. 393-397. C. M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa*, ό.π., σ. 85.

31. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 6, f. 9, Teles., n. 1472, Problema scolastico – Rilievi del Prof. Feretti, 8.10.1933. Στο ίδιο, b. 11, f. 1, Teles., n. 204119, Controspionaggio e situazione interna nelle isole dell' Egeo, 31.1.1936. Στο ίδιο, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole..., 19.1.1937-XV, σ. 13-14, 38.

32. Α. Σφήκα- Θεοδοσίου, *Η Ιταλία*, ό.π., σ. 364, 367, 372-373. Α. Giannini, *L'ultima fase*, ό.π., σ. 397-398.

η προσπάθεια του καθεστώτος να προσεγγίσει τους μουσουλμάνους της Μεσογείου αναμενόταν να έχει και θετικές επιπτώσεις στην πολιτική των Ιταλών απέναντι στους μουσουλμάνους των Δωδεκανήσων. Αυτό όμως δεν συνέβη. Αντίθετα, συνεχίστηκε η πολιτική εξιταλισμού και αφομοίωσης, και μάλιστα με περισσότερη ένταση και αυταρχισμό από πριν. Η αλλαγή αυτή οφείλεται εν πολλοίς στην αντικατάσταση του Lago από τον Cesare Maria De Vecchi (κυβερνήτης από τον Νοέμβριο του 1936 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1940). Ο νέος κυβερνήτης ήταν εξέχον μέλος του φασιστικού καθεστώτος και πολύ γρήγορα μετά την ανάληψη της διοίκησης θεώρησε ότι η πολιτική εξιταλισμού (και πολύ περισσότερο αυτή του εκφασισμού) που εφαρμόζε ο προκάτοχός του ήταν αποτυχημένη. Έπρεπε επομένως άμεσα να καλυφθεί το χαμένο έδαφος και οι νησιώτες να προσομοιάσουν όσο το δυνατόν περισσότερο στους Ιταλούς.<sup>33</sup>

Οι λόγοι που ο De Vecchi επέμενε στην άμεση επιβολή μιας «επιθετικής» πολιτικής εκφασισμού και εξιταλισμού, ήταν συνδεδεμένοι και πάλι με την ιταλική εξωτερική πολιτική και τη νέα κατεύθυνση που αυτή είχε λάβει μετά την επιτυχημένη εκστρατεία στην Αιθιοπία και τον ανταγωνισμό με τη Βρετανία.<sup>34</sup> Αφενός, ο κυβερνήτης πίστευε ότι ήταν «αντροπιαστικό» για τη Ρώμη τα ιταλικά νησιά του Αιγαίου να είναι μόνο κατ' όνομα ιταλικά. Οι νησιώτες έπρεπε να μιλάνε ιταλικά, να υποστηρίζουν την ιταλική εθνική υπόθεση και να στρέφονται στην Ιταλία και όχι στην Ελλάδα ή την Τουρκία για την εξυπηρέτηση των όποιων αναγκών τους. Η εμπλοκή ξένων δυνάμεων στο εσωτερικό των νησιών αποδυνάμωνε την ιταλική εξουσία και γελοιοποιούσε την προσπάθεια της Ιταλίας να αναδείξει τον εαυτό της σαν μια ισχυρή δύναμη.<sup>35</sup> Αφετέρου, την περίοδο εκείνη (1935-1940), ως αποτέλεσμα του πολέμου στην Αιθιοπία και του

33. ACS, Segreteria Particolare del Duce (SPD), Carteggio Riservato (CR) (1922-1943), b. 4-f. 47R, sf. 1, *Messaggero*, 13.11.1936. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole..., 19.1.1937-XV, σ. 7-8, 14, 31-32. F. Espinoza, «An Italian Nationality», *ό.π.*, σ. 127. A. Rappas, «The transnational formation», *ό.π.*, σ. 482, 486, 488.

34. A. Rappas, «The transnational formation», *ό.π.*, σ. 482-483.

35. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole..., 19.1.1937-XV, σ. 3-4, 7-8, 16, 22-24, 31-33, 41-42, 49. Για τη στροφή των ελληνορθόδοξων για σπουδές στην Ελλάδα αντί για την Ιταλία, βλ. στο ίδιο, b. 14, f. 7, Teles., n. 1010, Scuole private nel Possedimento, 15.4.1936. Ο Lago επίσης είχε απαγορεύσει σε μια Δωδεκανήσια να μεταβεί στην Αθήνα για ιατρικούς λόγους, καθώς οι ίδιες υπηρεσίες μπορούσαν να προσφερθούν στα νησιά και οι Δωδεκανήσιοι όφειλαν να τις προτιμούν, βλ. Γ'ΑΚ, ΑΝΔ-ΑΙΔΔ, κ. 558, φάκ. 598 (1935), ολόκληρος ο υποφ. 2 αναφέρεται στο περιστατικό.

συνεχιζόμενου ανταγωνισμού Βρετανίας και Ιταλίας στη Μεσόγειο, τα Δωδεκάνησα άρχισαν να ενισχύονται σημαντικά σε στρατιωτικό επίπεδο. Οι υπάρχουσες δυνάμεις αυξήθηκαν θεαματικά (από περίπου 5.000 άτομα όλων των δυνάμεων, το 1935, σε σχεδόν 30.000, το 1939), οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις επεκτάθηκαν και οχυρώθηκαν αποτελεσματικότερα και πολυάριθμες (ελαφρές) ναυτικές και αεροπορικές δυνάμεις (αν και ομολογουμένως παρωχημένες τεχνολογικά) τοποθετήθηκαν μόνιμα στα νησιά.<sup>36</sup> Η στρατιωτική αυτή ανάπτυξη των νησιών, της μόνης βάσης της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο, δεν επέτρεπε την εμπλοκή ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα, διαφορετικά διακινδύνευε η ασφάλεια και η αποτελεσματικότητα των ιταλικών στρατευμάτων και συνολικά η ιταλική παρουσία εκεί. Συνεπώς ο άμεσος εξιταλισμός και εκφασισμός των νησιωτών ήταν επιβεβλημένος.

Ο De Vecchi εντόπιζε το πρόβλημα της ανάμειξης των ξένων δυνάμεων (πρωτίστως της Ελλάδας και δευτερευόντως της Τουρκίας) στα εναπομείναντα προνόμια των θρησκευτικών κοινοτήτων των νησιών. Είναι χαρακτηρισ-

36. *Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, serie 9, Vol. II, Appendice VII: Verbale della seduta del 18 novembre 1939 dei Capi di Stato Maggiore, 18.11.1939, σ. 625-628. Maria Gabriella Pasqualini, *L'Esercito Italiano nel Dodecaneso 1912-1943. Speranze e realtà*, Ρώμη, Stato Maggiore Esercito, 2005, σ. 298, 312, 382, 411, 432-433. Κατά τη διάρκεια του πολέμου στάλθηκαν νεότεροι τύποι αεροσκαφών, όπως Cant. Z 1007 και Savoia Marchetti SM. 82 *Marsupiale*. Παρά, ωστόσο, την παλαιότητα των αεροσκαφών, ο αριθμός τους ήταν τέτοιος που η τουρκική Αεροπορία είχε θέσει ως στόχο το μέγεθός της να είναι ίσο τουλάχιστον με τον αριθμό των διαθέσιμων αεροσκαφών που η Ιταλία είχε στα Δωδεκάνησα, βλ. Millman Brock, «Turkish foreign and strategic policy 1934-1942», *Middle Eastern Studies* 31/3 (Ιούλιος 1995), σ. 493. Την ίδια περίοδο η ελληνική Πολεμική Αεροπορία διέθετε μόλις 128 εν ενεργεία αεροσκάφη όλων των τύπων, δηλαδή μετά βίας τα διπλάσια από ό,τι η Ιταλία στα Δωδεκάνησα, βλ. Ελληνική Πολεμική Αεροπορία, «Ελληνοϊταλικός Πόλεμος – Γερμανική Εισβολή (1940-1941)», <https://www.haf.gr/history/haf-history/1940-1941/> (ανάκτηση 9.12.2023). Σε ό,τι αφορά το Ναυτικό, στην κυριότερή του βάση, στο νησί της Λέρου, το 1939 ναυλοχούσαν μόνιμα 29 σκάφη (αντιτορπιλικά, υποβρύχια, τορπιλάκατοι κ.ά.), βλ. Ακαδημία Αθηνών (ΑΑ), Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ), Συλλογή microfilm Italian Seize Records, T.821/347, Piano di Difesa del Possedimento, Maggio 1939, fr. 681. Jack Greene, *Mare Nostrum. The War in the Mediterranean*, Watsonville, CA, Jack Greene, 1990, σ. 65. Η παρουσία μεγάλων μονάδων επιφανείας (καταδρομικών, θωρηκτών) είχε αποκλειστεί από τη διοίκηση του Ναυτικού στη Ρώμη, καθώς τα νησιά βρίσκονταν πολύ κοντά σε εχθρικές βάσεις και τα μέτρα ασφαλείας δεν ήταν επαρκή για να εγγυηθούν την ασφάλεια τέτοιων μονάδων, βλ. Robert Mallett, *The Italian Navy and Fascist Expansionism 1935-1940*, Λονδίνο, Frank Cass Publishers, 1998, σ. 153-154, 157.

στικό ότι στην αλληλογραφία του με το ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών (όπου υπάγονταν διοικητικά, ως Κτήση, τα Δωδεκάνησα) κατηγορούσε την Άγκυρα για κατασκοπεία και ότι εμπλεκόταν στα εσωτερικά των νησιών, «μη μπορώντας να δεχτεί την επιτυχία του φασιστικού προγράμματος».<sup>37</sup> Τον Σεπτέμβριο του 1937, ενημέρωσε τον ιταλό υπουργό Εξωτερικών Galeazzo Ciano ότι η Τουρκία προσπαθούσε να ασκήσει πιέσεις στο μουσουλμανικό στοιχείο, προκειμένου να προκαλέσει αναταραχή στην Κτήση και να μην εφαρμοστεί το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα του φασισμού στα νησιά. Για τον σκοπό αυτό η Άγκυρα χρησιμοποιούσε δύο μοχλούς πίεσης: αφενός απειλούσε με αντίποινα τους συγγενείς των «ανυπάκουων» δωδεκανήσιων μουσουλμάνων, που βρίσκονταν στη Μικρά Ασία, αφετέρου προπαγάνδιζε ότι τα νησιά θα επέστρεφαν με πόλεμο στην Τουρκία, οπότε επιβαλλόταν η ανυπακοή στις προσταγές των Ιταλών.<sup>38</sup> Με άλλη επιστολή κατήγγειλε στον Ciano ότι η τουρκική κυβέρνηση συνέχιζε να ασκεί προπαγάνδα στα νησιά μέσω των τζαμιών που λειτουργούσαν εκεί.<sup>39</sup> Ενδεικτική είναι και η επιστολή της 4ης Φεβρουαρίου 1938 προς τον Ciano, στην οποία ο De Vecchi αναφερόταν στην κατασκοπευτική δράση Ελλάδας και Τουρκίας, και απερίφραστα χαρακτήριζε τις δύο χώρες συνεργάτιδες της Βρετανίας. Επισημαινε επίσης ότι η αφομοιωτική πολιτική του ήταν απαραίτητη για στρατιωτικούς λόγους, καθώς τα νησιά αποτελούσαν βασικό πυλώνα της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο.<sup>40</sup>

Προκειμένου να διορθώσει τα κακώς κείμενα, ο De Vecchi έλαβε μια σειρά διοικητικών μέτρων. Αφαίρεσε κάθε διοικητική εξουσία που κατείχαν οι διάφορες κοινότητες, διέλυσε τα συμβούλια όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων και περιόρισε τους θρησκευτικούς άρχοντες των νησιών στην τέλεση αποκλειστικά και μόνο λατρευτικών πράξεων· κατήργησε τα προνόμια που διατηρούσε το βακούφι της Κω (Διάταγμα 93, 16 Μαρτίου 1938) και στη συνέχεια μετέφερε τη διαχείριση των περιουσιών του στοιχείων στον Δήμο Κω (επομένως σε ιταλικά χέρια, Διάταγ-

37. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole..., 19.1.1937-XV, σ. 7-8, 12-16 και στο ίδιο, b. 15, f. 1, n. 42/11, Informazioni sull'attività delle Autorità britanniche, 4.2.1938.

38. Στο ίδιο, b. 13, f. 6, Teles, n. 1398, Voci tendenziose sulle Isole dell'Egeo, 17.9.1937. Λ. Διβάνη, *Εδαφική ενοποίηση, ό.π.*, σ. 660-661. Emanuele Grazzi, *To Hμερολόγιο του Γκράτσι (Η αρχή του τέλους)*, Αθήνα, Άλτερ Έγκο ΑΕ, 2018, σ. 71.

39. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 15, f. 1, n. 23, χωρίς τίτλο, 8.1.1938.

40. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 15, f. 1, n. 42/11, Informazioni sull'attività delle Autorità britanniche, 4.2.1938.

μα 187, 5 Σεπτεμβρίου 1940)· με το Διάταγμα 315 της 4ης Νοεμβρίου 1938, η Κυριακή ορίστηκε επίσημη αργία όλων, ανεξαρτήτως θρησκείας (μέχρι τότε ήταν η Παρασκευή για τους μουσουλμάνους, το Σάββατο για τους εβραίους και η Κυριακή για τους χριστιανούς)· επέφερε αλλαγή στον προηγούμενο σχολικό κανονισμό του Lago, εξομοιώνοντας (σχεδόν πλήρως) τη μορφή και τον τρόπο λειτουργίας των σχολείων της Κτήσης με εκείνων της μητροπολιτικής Ιταλίας· αντικατέστησε τους εκλεγμένους αντιπροσώπους στην αυτοδιοίκηση με διορισμένα από τον ίδιο συμβούλια· επέβαλε αυστηρή λογοκρισία στον Τύπο και επαναπροσδιόρισε με κυβερνητικό διάταγμα τα ονόματα 199 οδών και πλατειών της Ρόδου, εξαλείφοντας οποιοδήποτε όνομα θύμιζε το ελληνικό, μουσουλμανικό και εβραϊκό στοιχείο.<sup>41</sup> Εφάρμοσε επίσης την επονομαζόμενη «πολιτική του

41. DG 25, 6.2.1939, ορισμένα παραδείγματα μετονομασίας δρόμων και πλατειών: Piazza Giulio Cesare, Via al Castello, Via Pietro Borromeo, Via Genova, Via Armando Diaz, Piazza Antonino Pio, Foro Italico, lungomare Mario Lago κ.ά. Αναλυτικά τα διατάγματα με τα οποία καταργήθηκαν όλες οι κοσμικές αρμοδιότητες της μουσουλμανικής κοινότητας έχουν ως εξής: DG 60, 61, 65, 17.2.1938, με τα οποία καταργήθηκαν τα Συμβούλια όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων της Κω, DG 323, 15.11.1938, που έπαυε όλες τις ληξιαρχικές αρμοδιότητες των θρησκευτικών κοινοτήτων και τις μεταβίβαζε στις αρμόδιες αστικές υπηρεσίες, DG 324, 15.11.1938, περί ενοποίησης των δικανικών υπηρεσιών της Κτήσης με κατάργηση των θρησκευτικών/κοινοτικών δικαστηρίων και μεταβίβασή τους στα αστικά δικαστήρια. Υπενθυμίζεται ότι με βάση την αιγαιακή υπηκοότητα οι κάτοχοι της διατηρούσαν τα ιδιαίτερα ήθη και έθιμα που ορίζονταν από το κληρονομικό και οικογενειακό δίκαιο που ίσχυε για την εκάστοτε θρησκευτική κοινότητα, όταν υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάννης. Για τον λόγο αυτό, το DG 324 προέβλεπε μεν την εκδίκαση των σχετικών ζητημάτων από αστικά δικαστήρια αλλά με την παρουσία δύο παρέδρων (με συμβουλευτική προς τον πρόεδρο αρμοδιότητα) του ίδιου δόγματος με τον δικαζόμενο. Την ίδια, επίσης, μέρα (15.11.1938) δημοσιεύτηκε και τρίτο διάταγμα, το υπ' αριθμόν 325, που προέβλεπε την αφαίρεση όλων των συμβολαιογραφικών αρμοδιοτήτων από τις θρησκευτικές κοινότητες και την απόδοσή τους στα αρμόδια κρατικά όργανα, σύμφωνα με το πρότυπο της ιταλικής νομοθεσίας. Λίγες μέρες αργότερα, στις 26.11.1938, δημοσιεύτηκε το DG 342, σύμφωνα με το οποίο οι μητροπολίτες, ο μουφτής και ο μεγάλος ραββίνος όφειλαν να αναγνωρίσουν και να εφαρμόσουν απόφαση αστικού ή/και ποινικού δικαστηρίου που αφορούσε τη διάλυση σχετικού γάμου. Τέλος, με το DG 343 της ίδια ημέρας ορίστηκε απαραίτητη η έκδοση σχετικού πιστοποιητικού, πριν από την τέλεση γαμήλιας τελετής οποιουδήποτε δόγματος. Για τα παραπάνω βλ. ΓΑΚ, ΑΝΔ, ΑΙΔΔ, κ. Κυβερνητικών Διαταγμάτων, 1938, 1940. Μ. Λογοθέτης, *Οι κοινοτικοί θεσμοί*, ό.π., σ. 104. Ζ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, ό.π., σ. 238, 242-243. C. M. Buonaiuti, *La Politica Religiosa*, ό.π., σ. 401.

λίθου) αφαιρώντας όλα τα αραβικά και οθωμανικά αρχιτεκτονικά στοιχεία από τα κτήρια που είχε ανεγείρει ο Lago. Για τον De Vecchi (και το φασιστικό καθεστώς συνολικά) η εποχή της αγαστής συνύπαρξης με το διαφορετικό ανήκε στο παρελθόν.<sup>42</sup> Πλέον η Ιταλία ήταν κυρίαρχη, ισχυρή δύναμη και έπρεπε να ηγεμονεύει, όχι να προσεταιρίζεται. Τέλος, επεδίωξε να προσανατολίσει το τουριστικό προϊόν που προσέφερε η Κτήση σε επισκέπτες προερχόμενους κυρίως από την Ευρώπη, παρά από την Ανατολή.<sup>43</sup> Μόνη («παραφωνία») στην πολιτική του κυβερνήτη ήταν η εισαγωγή σεμιναρίων «ισλαμικού πολιτισμού» στο πρόγραμμα του μορφωτικού Ινστιτούτου «Dante Alighieri».<sup>44</sup>

Μέσω της πολιτικής εξιταλισμού και εκφασισμού που εφαρμοζόταν στα Δωδεκάνησα, η μουσουλμανική κοινότητα ήταν εκείνη που νομικά έχασε τα περισσότερα προνόμια, κι αυτό επειδή, πριν την ιταλική κατάκτηση, ήταν η ηγετική κοινότητα των νησιών. Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς, φαίνεται ότι τηρήθηκε μια μάλλον απαθής στάση απέναντι στα μέτρα που λάμβανε η ιταλική διοίκηση, με τις ιταλικές αρχές να μην αναφέρουν κάποια μαζικού τύπου αντίδραση ή ανυπακοή του μουσουλμανικού στοιχείου. Αντίθετα, οι όποιες συλλογικές αντιδράσεις προήλθαν από τη συντριπτικά πολυπληθέστερη ελληνορθόδοξη κοινότητα και την πολύ δραστήρια εβραϊκή.<sup>45</sup>

42. Β. Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική*, ό.π., σ. 17, 55-58. S. Martinoli, E. Perotti, *Architettura coloniale*, ό.π., σ. 60-63.

43. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole..., 19.1.1937-XV, σ. 28-30, 46-47. F. Espinoza, «Il problema turistico», ό.π., σ. 14-16. Είναι ενδεικτικό, περισσότερο ως σημείο των καιρών παρά της πολιτικής του De Vecchi, ότι οι αιγύπτιοι και τούρκοι επισκέπτες στα νησιά αποτελούσαν το 1938 μόλις το 9% (1.045 άτομα) του συνολικού αριθμού επισκεπτών (11.359 άτομα), βλ. *Δωδεκάνησος. Τετράτομος μελέτη*, ό.π., σ. 225-227.

44. Αναλυτικά για το πρόγραμμα σπουδών, τα μαθήματα, τα δικαιώματα που προέκυπταν από την παρακολούθηση των σεμιναρίων και τη λειτουργία του Istituto Dante Alighieri, βλ. το DG 19, 20.1.1938.

45. Οι όποιες αντιδράσεις μουσουλμάνων αφορούσαν κυρίως περιουσιακά ζητήματα που θίγονταν από την ιταλική διοίκηση και δεν πραγματοποιούνταν σε συλλογικό επίπεδο. Αντίθετα, από την επίσημη προσάρτηση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία, το 1923 (επικυρώθηκε το 1924), μέχρι και την κατάληψη της εξουσίας από τους Γερμανούς, τον Σεπτέμβριο του 1943, σημειώθηκαν ελάχιστες μαζικές αντιδράσεις απέναντι στους Ιταλούς, όλες από μέρους της ελληνορθόδοξης κοινότητας: στη Σύμη, το 1930, και στο Καστελόριζο, το 1934. Σε όλες τις περιπτώσεις οι διαμαρτυρίες σχετιζόνταν με ζητήματα τοπικής αυτοδιοίκησης και αφορούσαν τη διαδικασία των «ανελεύθερων», δημοτικών εκλογών (Σύμη) και την απομάκρυνση του «διεφθαρ-

Έτσι, σε μια εποχή που το φασιστικό καθεστώς επεδίωκε με διάφορους τρόπους να προσελκύσει τους μουσουλμάνους της Μεσογείου, στα Δωδεκάνησα εφαρμοζόταν μια πολιτική φαινομενικά αντίθετη. Στην πραγματικότητα, παρά την αντίφαση, επρόκειτο για δύο εκφάνσεις της ίδιας πολιτικής. Τόσο η απόδοση του ξίφους του Ισλάμ όσο και η αυταρχική πολιτική εκφασισμού και εξιταλισμού του De Vecchi αποσκοπούσαν στο να ενισχύσουν την Ιταλία έναντι της Βρετανίας και της Γαλλίας. Ο Μουσολίνι ήθελε να δείξει στους μουσουλμάνους ότι η Ιταλία ήταν μια ευρωπαϊκή δύναμη, τα συμφέροντα της οποίας ταυτίζονταν με εκείνα των μουσουλμάνων που ηγεμονεύονταν από Παρίσι και Λονδίνο. Ο προσεταιρισμός των μουσουλμάνων από τη Ρώμη, τουλάχιστον θεωρητικά, θα προσέφερε αμοιβαίο όφελος. Η Ιταλία, υπερασπιζόμενη τα μουσουλμανικά συμφέροντα, θα έδειχνε σε Βρετανούς και Γάλλους ότι, αν ήθελε, μπορούσε να προκαλέσει σημαντικά προβλήματα ξεσηκώνοντας και ενισχύοντας εξεγέρσεις, ενώ οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να βελτιώσουν τη θέση τους ή ακόμη και να ανεξαρτητοποιηθούν, έχοντας πια έναν ισχυρό σύμμαχο στο πλευρό τους.

Για να αυξήσει όμως την ισχύ της, η Ιταλία έπρεπε να βελτιώσει και τη στρατιωτική της δύναμη και υποδομή, ώστε να δρέψει τους καρπούς της συνακόλουθης πολιτικής ισχύος. Στο σημείο αυτό συνδέονται η φιλο-

---

μένου» δημάρχου του Καστελόριζου από την εξουσία. Κορυφαία όλων ήταν ο λεγόμενος «Πετροπόλεμος», τον Απρίλιο του 1935 στην Κάλυμνο, η οποία ήταν και η μεγαλύτερη αντίδραση απέναντι στα μέτρα των Ιταλών, και συγκεκριμένα στην εκκλησιαστική πολιτική του Lago, και που οδήγησε στον θάνατο ενός Καλύμνιου και στη σύλληψη πολλών άλλων (ενδεικτικά βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, ό.π., σ. 173-174, Nicholas Doumanis, *Myth and Memory in the Mediterranean. Remembering Fascism's Empire*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 1997, σ. 63-79, Nicholas Doumanis, Nicholas G. Pappas, «Grand History in Small Places: Social Protest on Castellorizo (1934)», *Journal of Modern Greek Studies* 15/1 (Μάιος 1997), σ. 103-123. Επιπλέον, εξαιτίας των ρατσιστικών νόμων, η εβραϊκή κοινότητα διαμαρτυρήθηκε στον De Vecchi και απαίτησε να εξαιρεθεί από αυτούς, βασιζόμενη στο ότι απέκτησε την ιταλική υπηκοότητα ως απόρροια της Συνθήκης της Λωζάννης και όχι ως προσωπική χάρη ή εξαίρεση, και επομένως δεν όφειλε να εγκαταλείψει τα νησιά, όπως όριζαν οι διατάξεις των νόμων. Η διαμαρτυρία τελικά απέφερε καρπούς περίπου εννέα μήνες αργότερα (5 Μαΐου 1939), με το ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών να αναγνωρίζει την ορθότητα των επιχειρημάτων της (ενδεικτικά βλ. Anthony McElligott, «The Deportation of the Jews of Rhodes, 1944: An Integrated History», Giorgos Antoniou, A. Dirk Moses (επιμ.), *The Holocaust in Greece*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2018, σ. 58-85, 61-62, 67. Marco Clementi, Eirini Toliou, *Gli Ultimi Ebrei di Rodi. Leggi Razziali e Deportazioni nel Dodecaneso Italiano (1938-1948)*, Ρώμη, Derive Approdi, 2015, σ. 32-37.

μουσουλμανική πολιτική του καθεστώτος με την πολιτική εκφασισμού και εκπολιτισμού του De Vecchi. Αυτή, για λόγους εσωτερικής ασφάλειας, συνδεόταν άμεσα με την ταυτόχρονη ανάπτυξη των στρατιωτικών υποδομών και δυνάμεων στα Δωδεκάνησα και τη στρατηγική θέση που κατείχαν στην Ανατολική Μεσόγειο, πολύ κοντά σε περιοχές-κλειδιά όπως η Αίγυπτος, η Συρία και η Παλαιστίνη. Αν και τελικά δεν τελεσφόρησε, δεν ήταν τυχαίο ότι η Ρόδος επιλέχθηκε ως το σημείο μιας μυστικής συναλλαγής για την αγορά όπλων από ηγέτες των εξεγερμένων Αράβων εναντίον των Βρετανών στην Παλαιστίνη (1936-1939).<sup>46</sup> Ομοίως, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αεροσκάφη της Ιταλίας, με αφετηρία τα Δωδεκάνησα (και υπό τις διαταγές του De Vecchi) βομβάρδισαν περιοχές της Παλαιστίνης (Χάιφα και Τελ-Αβίβ) και της Αιγύπτου (Αλεξάνδρεια), ρίχνοντας, ταυτόχρονα, φυλλάδια που καλούσαν τους μουσουλμάνους σε εξέγερση εναντίον των Βρετανών. Ωστόσο, αντίθετα από ό,τι περίμενε ο De Vecchi, οι βομβαρδισμοί αυτοί, αν και μικρής κλίμακας, οδήγησαν στη συσπείρωση του πληθυσμού γύρω από τους Βρετανούς.<sup>47</sup>

Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί μια σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στους μουσουλμάνους της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής με αυτούς των Δωδεκανήσων: οι πρώτοι ήταν Άραβες, ενώ οι δεύτεροι συγγενικοί με τους Τούρκους. Η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντική, καθώς για τους Ιταλούς η Τουρκία είχε σαφή (πια) φιλοβρετανική στάση,<sup>48</sup> ενώ, αντίθετα, οι Άραβες, εξαιτίας του ελέγχου τους από τους Βρετανούς και τους Γάλλους, ήταν πιθανότερο να στηρίζουν τους Ιταλούς.<sup>49</sup> Η διαφοροποίηση αυτή εκφράστηκε στην πράξη και με έναν ακόμη τρόπο.

46. Για την ατελέσφορη συναλλαγή βλ. *DDI/8/VII/D. 118*, 23.7.1937, σ. 143-144. Γενικότερα για την εμπλοκή των Ιταλών στη Μεγάλη Αραβική Εξέγερση στην Παλαιστίνη (1936-1939), βλ. Arielli, N. *Fascist Italy*, ό.π., σ. 109-132 και ειδικότερα σ. 110-112 και 117-120 για το ζήτημα της αποστολής οπλισμού.

47. Nir Arielli, «Haifa is still Burning: Italian, German and French air raids on Palestine during the Second World War», *Middle Eastern Studies* 46/3 (Μάιος 2010), σ. 332-336.

48. ASMAE, A.P., 1931-1945, Dodecanneso, b. 13, f. 1, Relazione sulla situazione nelle Isole..., 19.1.1937-XV, σ. 3. Στην επιστολή ο De Vecchi αναφέρει συχνά ότι «οι μουσουλμάνοι είναι τουρκικής φυλής». Για την εξέλιξη των σχέσεων Τουρκίας – Ιταλίας – Βρετανίας σε συσχέτισμό με τα Δωδεκάνησα και την ευρύτερη πολιτική των τριών χωρών, βλ. Giannis Sakkas, Eleftheria Manta κ.ά., «The Role and the Importance of the Dodecanese Islands in the Strategic Planning of Britain and Italy during the Period 1935-1939», *Balkan Studies* 54 (2021), σ. 98-101, 106-117.

49. Αναλυτικότερα βλ. N. Arielli, *Fascist Italy*, ό.π., σ. 107-108, 128-132, 144-150, 154-158, 178-182.

Το φθινόπωρο του 1938 το φασιστικό καθεστώς εξέδωσε τους «νόμους για την προστασία της ιταλικής φυλής». Αν και οι νόμοι στρέφονταν συντριπτικά κατά των εβραίων, έναν χρόνο αργότερα οι μουσουλμάνοι της Λιβύης έχασαν το δικαίωμα απόκτησης της ιταλικής υπηκοότητας, καθώς θεωρούνταν κατώτεροι των Ιταλών. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι των Δωδεκανήσων (όπως και οι ορθόδοξοι), εξακολουθούσαν να θεωρούνται πολιτισμικά ανώτεροι και διατήρησαν το δικαίωμα απόκτησης της «μεγάλης», ιταλικής υπηκοότητας.<sup>50</sup>

Η έκδοση των ρατσιστικών νόμων σε συνδυασμό με την επεκτατική πολιτική της Ιταλίας στη Μεσόγειο (και ειδικότερα την κατάληψη της Αλβανίας, την άνοιξη του 1939) αποξένωσαν σταδιακά τη Ρώμη από τα μουσουλμανικά συμφέροντα. Παρ' όλα αυτά, το 1939, ο Μουσολίνι θεωρούσε ότι πλέον η Ιταλία διέθετε αρκετή επιρροή, ώστε να ξεσηκώσει τους Άραβες, σε περίπτωση πολέμου.<sup>51</sup> Η πεποίθηση αυτή του Μουσολίνι αποδεικνύει ότι η πολιτική της Ρώμης απέναντι στους μουσουλμάνους τόσο της Μεσογείου όσο και των Δωδεκανήσων, αν και φαινομενικά αντιφατική, ήταν εξ αρχής άμεσα συνδεδεμένη με την ιταλική εξωτερική πολιτική και τους στόχους του φασιστικού καθεστώτος για επιρροή και επέκταση στη Μεσόγειο.

50. F. Espinoza, «An Italian Nationality», ό.π., σ. 127. Για περισσότερα σχετικά με την κατάταξη των διαφόρων λαών βάσει της ρατσιστικής θεωρίας, βλ. Davide Rodogno, *Fascism's European Empire. Italian occupation during the Second World War*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 2006, σ. 52-53, 417-418. Είναι ενδιαφέρον ότι οι μουσουλμάνοι των Δωδεκανήσων (και οι Δωδεκανήσιοι συνολικά) ήταν σε ανώτερη φυλετική κατηγορία από τους Τούρκους και τους Άραβες.

51. N. Arielli, *Fascist Italy*, ό.π., σ. 144-162. Ενδεικτικά, στα τέλη του 1939, σε απόρρητη έκθεση του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών προς τον βασιλιά της Ιταλίας Vittorio Emanuele III, αναφορικά με την εικόνα της Ιταλίας στη Συρία και τον Λίβανο, αναφερόταν ότι η Ιταλία αντιμετωπίζεται με συμπάθεια, επειδή θα μπορούσε δυναμικά να βοηθήσει σε μια εξέγερση εναντίον των Γάλλων, με θαυμασμό, λόγω της ισχύος της (διοικητικής και στρατιωτικής), αλλά και με ανησυχία, εξαιτίας της επεκτατικής της πολιτικής, που θα μπορούσε να την οδηγήσει στην κατάληψη αυτών των εδαφών, βλ. ACS, Ministero della Real Casa, Gabinetto del SE il Ministro, Relazione stati esteri vari, b. 62, Quaderno n. 56, Siria e Livano, 1938-1939, σ. 12.

## SUMMARY

Ioannis Kontakis, *In the Interest of the Empire: The Management of the Muslim Community of the Dodecanese by the Italians (1923-1939)*

The article aims to showcase how colonial administration, cultural policies, propaganda, military and diplomatic affairs led to the strategic use of the Muslim community in the Dodecanese to advance Italian political influence and expansion in the Eastern Mediterranean. From 1923, when the Dodecanese were annexed to the Kingdom of Italy, until 1939, the Italians sought to exploit the Muslims of both the Mediterranean and the Dodecanese for their imperial aspirations. In the Dodecanese, they preserved some of the privileges of the formerly dominant Muslim community, aiming to use it as a counterbalance to the overwhelmingly larger Greek Orthodox majority, which was supported by Greece. However, the Muslim community largely resisted these efforts, leading to their isolation, with some aligning themselves with Turkish propaganda. Gradually, the Muslims lost their legal and administrative privileges and became equal to the Greek Orthodox and Jewish communities. At the same time, the islands' "Oriental" identity began to transform into a strictly Italian and fascist one. This change coincided with Mussolini's proclamation as the protector of Islam (March 1937) during a grand ceremony in Libya, an Italian colony since 1912. The seemingly contradictory treatment of Muslims in the Dodecanese versus those in the wider Mediterranean was part of a unified plan: support for the latter strengthened Italy's influence in Mediterranean, while cultural assimilation of the former was deemed essential for security reasons, isolating them from foreign interference, thus enabling the militarization of the islands and their conversion into Italy's largest military base in the Eastern Mediterranean.